کەس و شت و ووشە

Persons Things and Words

وەرگێڕانی
فەتاح حامە عەلی

ئەنتۆلۆجی زمانی بە بەرنامەیێکی زانستی نوێ دادەنرێت کە لە پاڵ زانستی زمانو زانستی رەگەزو مێژووو شارستانیەت سەری هەڵداوەو پەیدابووە . کەرستەی ئەنتۆلۆجی زمانی کە لەم ووتارەدا باسی لێوە دەکەین ، ئەو پەیوەندی‌یەمان بۆ دەردەخات کە لە نێوان زمانو شارستانیەتو جیهانی دەوروبەردا هەیە .

بیردۆزی وۆرف :

(بنیامین لی ووڕف)کە فەرمانبەرێکی کۆمپانیای (تەئمین)ی دژبە سووتان بوو بەووردی چاودێری کاروباری خوی دەکرد . ئاگر لە ئەمارەکانی نەوت بەربوو کە لەسەریان نووسرابوو بەتاڵن (Empty) لەبەر ئەوە خەلکەکە مەترسی‌یان نەدەکردو بەبێ ترس پاشماوەی جگەرەکانیان فرێ دەدایە دەوروبەری ئەم ئەمارانە چونکە ووشەی (بەتاڵن) ئەوەی نەدەگەیاند کە هەڵمی ناو ئەمارەکان ناسووتێن . بە لاّم (بنیامین‌لی‌ووڕف)لەبەر ئەوەی رۆشەنبیر بووو ئەوکاتەی کە لە ئیش‌و کاری کۆمپانیا نەبووایە ، دەستی دەکرد بە لێکۆڵینەوەی نووسراوەکانی (ئەزتیك)و (مایاس) کە زمانی نەتەوەکانی دانیشتووی مەکسیك‌و ئەمریکای ناوەراستن . پاشان خووی دایە زمانەکانی هیندی کە زمانی نەتەوە رەشەکانی ئەمریکان . کارەکەی ووردە ووردە بەرەو پێشەوە بردو تا وای لێهات ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی بووە بیردۆزێك کە بە بیردۆزی (ووڕف) ناسراوەو لەهەموو جیهان‌دا بڵاو بووەتەوە . لە دوای‌مردنی ووڕف‌کۆنگرەیێکی جیهانی بەسترالەشیکاغۆ، ئەم کونگرەیەش لەپێناوی ئەوە سازکرا کەوا ئێستا پێی دەڵێین بیردۆزی‌ووڕف . ناوەرۆکی بیردۆزەکەش دەڵێ : بیرکردنەوەو رەوشتی ئادەمیزاد بەتەواوەتی بەندن بەزمانەوەو ئەم دووانە پشت بە زمان دەبەستن .

ئایا ووڕف لە بۆچوونەکەی راستی کردووە ؟

شتەکانو ناونانیان :

چەند رەنگ دەتوانین لەپەلکەزێرینەدا دەست‌نیشان بکەین؟ بێ گومان رەنگی : سوور، نارنجی، زەرد، سەوز، شین مۆر . ئەم دابەش‌کردنە بەپێ‌ی زمانی ئینگلیزی‌و ئەڵمانی راستە بەلاّم لەزمانی رووسی‌دا تەنیا رەنگی شین دوو جۆرە کە هەریەکەیان زاراوەیێکی تایبەتی هەیە کە واتای شینی ئاسمانی‌و شینی تێر دەگەیێنن[1] . لەزمانی یەکێ لە نەتەوەکانی لیبیریا هەموو رەنگەکانی پەلکەزێرینە بە دوو ووشە دەردەبرن : یەکەمیان وەك چۆن نیگارکێشەکان زاراوەی (رەنگە گەرمەکان) (warm)کە سوورو نارنجی‌و زەرد دەگرێتەوە ، دووەمیان رەنگە ساردەکانە (cold)کە شین‌و مۆرو ... هتد بەکاردێنن . دەربارەی رەنگەکان هەر لەمەندە ناوە ستێ ، بەڵکو هەندێ زمان دابەش‌کردنی تریان هەیە بۆ رەنگەکان، ئەگەر کۆمەڵەیێك وەربگرین وەکو :

(سەوز، شین، بۆر، قاوەیی خەڵکی ویڵز ئەم رەنگانە لە هەموو رەنگەکانی شەبەنگی خۆر لە سێ ووشەدا کۆدەکەنەوە : (llwyd)

(glass)(gwyrdd)ئەوەی دوایی‌یان بە واتای هەر شتێك دێت کە بە قاوەیی وە یا بۆرێکی تێر داپۆشرا بێ ، بەڵام (glass)رەنگی بۆری سووكو شین تێرو سووك دەگرێتەوە ، زاراوەی (gwyrdd) ئەو رەنگە دەگرێتەوە لە شەبەنگ کە پی‌ی دەڵێن سەوز . بەم جۆرە دەبینین کە بۆ یەك دیاردە چەند ناوێکی جیاجیای بۆ بەکار دێنن لە زمانە جۆربەجۆرەکاندا ، ناو لی‌نان دەگۆڕێت ، هەر چەندە کە هەموو خەڵك لەجیهاندا بە چاویان هەمان رەنگ دەبینن بەڵام زمانەکان دووپاتی لەسەر رەنگە جیاجیاکانی شەبەنگ دەکەنەوە .

بەم جۆرە دەبینین کە بۆ یەك دیاردە ناوی جۆربەجۆر بەکاردێت، ناو نانەکە دەگۆڕێتو هەموو ئادەمیزاد لەسەر ئەم زەوی‌یە بە هەمان چاو رەنگەکان دەبینن بەلاّم زمانەکان ئەوە دووپات دەکەنەوە کە رەنگی لەیەك جیا لە شەبەنگی خۆر وە یا تیشکی شەپەنگ‌دا هەیە .

زمان خۆی نابەستێتەوە بە هەمان لێکدانەوە دەربارەی جیهانی دەرەوە . زمانی رووسی وەکو زمانی ئینگلیزی ووشەی تایبەتی هەیە بۆ ناوی (خوشك)و (برا)[۲] بەڵام ئەم جیاکردنەوەیە لەنێوان ئەم دوو ووشەیەدا لە زمانی هەنگاری‌دا نی‌یە ، بەڵکو قسەکەر لەم زمانەدا ئەگەر باسی برای گەورەو خوشکی گەورەی کرد هەر وەکو یەکیان دەردەبڕێت . بەڵام لەزمانی (مەلایۆ) زاراوەی خوشكو برا هەردووکیان لەژێر زاراوەی رەگەزی (Saudara) کۆ دەبنەوە . هەر وا دابەش‌کردنی سەیرتر هەیە ، بەڵێ سەیرترە بە پی‌ی تێ روانینی زمانەکانی هیندۆ ئەورووپیدا . ئەمانەش لەزمانەکانی هیندی و دانیشتوانی (میلانیزی)و نەتەوەکانی ئەفریقیاو ئەمریکاو ئاسیاو ئوسترالیادا دەبینرێت .

هەمیشە ناو بۆشتو فرمانیش بۆکردەوە دادەنرێت ئەمەش ئاشکرایە لە زمانەکانی ئینگلیزی‌و فەرەنسی‌و ئەڵمانی‌و گەلێ زمانی‌تر . ئێمەش وەکو زۆربەی ئەورووپی‌یەکان جیهان دابەش دەکەین بۆ دوو بوار : یەکەم شتو دووەم رووداو، لەراستی‌دا ئەم دابەش‌کردنو وەسفە تایبەتی‌یە بە زمانی ئێمەوە نەك بۆ جیهانی دەرەوە چونکە هەمیشە جیهانی دەرەوە لە جووڵەی هەمیشەیی‌دایە : دەڵێین to strikeو to run فرمانن لە کاتێکی دیاریکراودا ، کەواتە لەبەرچی (an attack) ناوە فرمان نییە ؟ دیاردەکەش هەمان دیاردەیە کە روویداوەو لەکات دروستبووە .

ئەم ووشانەی (lighting) رووناکی ، (wave) شەپۆڵ، (pulsation) لێدانی دڵ ، ناونو وەسفی شت دەکەنو وەسفی رووداو ناکەن هۆیەکەش لەبەر ئەوەیە کە زمانەکەمان بە باشی زانیوەو بەم شێوەیە پۆلین‌کراوە، پۆلین‌کردنی‌تریش دوور نی‌یە .

ئەم ووشانە لە زمانی هیندی‌یە هوپی‌یەکانی وولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا فرمانو ناونین . لەزمانی (بۆتکاس) دانیشتوانی دوورگەکانی (ڤانکۆڤەر) لە کەنەدە هەموو ووشەکان فرمانن بەپی‌ی زمانی ئینگلیزی، لەراستی‌دا لەزمانەکەیان دابەش‌کردن بۆ شتو رووداو نی‌یە، بە یەك جۆر سەیری جیهان دەکەن لەبەر ئەمە یەك پۆل ووشە لە زمانەکەیاندا هەیە . لەم زمانە بێ هاوتایە ووشەی (ماڵ) بۆ دروست‌کردنی خانووو ئەو خانووەی کەخەڵکی تێدا دەژی بەکاری دێنن. هەروا بۆ ئاگریش ئەو ئاگرەی کە داگیرساوەو دەسووتێو ئەو ئاگرەی کەشتی پێ دەسووتێنن وە یا بۆ ئاگرکردنەوەش هەر هەمان ووشەی ئاگر بەکار دێنن . بەلاّم بە یارمەتی پاشگر (suffi xes)دانیشتوانی ئەم دوورگەیە واتای نوێ لەهەمان ووشە دروست دەکەنو ووشەکە ئاراستەی واتای نوێ دەکرێت ، ووشەی (ماڵ) واتاکەی دەگۆڕێت بۆ : ئەو خانووەی کە ماوەیە کە دروست کراوە ، هەروا بۆ خانووەکی کاتی ، بۆ خانووی داهاتوو ، بۆ ئەو خانووەی کە لەماوەیەکدا هەبووە ، بۆ ئەو خانووەی کە دەبێتە ماڵ . هیندی‌یە هوپی‌یەکان بۆ هەموو شتێك کە توانای فڕینیان هەبێت ناوێك بەکار دێنن جگە لە باڵندە ، بەلاّم بۆ باڵندە ناوێکی‌تر بەکار دێنن ، ووّرف ئەڵێ : ناوی یەکەم چینی F-B دەگرێتەوە (هەموو شتێك کەتوانای فڕینی هەبێت جگە لە باڵندە) (Flying minus bird)هوپی‌یەکان هەمان ووشە بەکار دێنن بۆ مێروو و فڕۆکەو فڕۆکەوان جگە لە باڵندە . زمانەکان چەمکی کاتو شوێنی یەکسانیان تیایە . وەك دیارە : (رابردووو رانەبردووو داهاتوو) تەنیا دابەش کردنی کاتی‌یە کە بگونجێت . بەلاّم لای هوپییەکان ئەم دابەش‌کردنەی کات نی‌یەو نرخێکی ئەوتۆی نی‌یە . ئەوان لە ژیانی رۆژانەیاندا کارو باری خۆیان جی‌بەجێ دەکەن بە گەڕانەوەیان بۆ ئەو بارانەی کەئەرکی فرمان دیاری‌یان دەکات (Moods)بۆ نموونە : (من بە گەیشتنی ئەو هەواڵ رادەگەیێنم) ئەمەش هەموو ئەو رووداوانە دەگرێتەوە کە لەرابردووو رانەبردوو دەردەکەوێت (became) هات ، (become)دێ ، ئەم بارە گریمانانە دەگرێتەوە : (من گریمانە دەردەبڕم دەربارەی گەیشتنی) کە لای ئێمە ئەم بارە جیایانە دەگرێتەوە :

ئەو دێت ، ئەو لەوانەیەبێت . وا دیارە کە ئەو هات . ئێمە کات بە رۆژو بە ساڵ دەژمێرین واتە بە یارمەتی ئەو ناوانەی کە نیشانە نین بۆ هیچ شتێك . بەڵام هوپی‌یەکان بیریان لە شتێکی ئاوا نەکردۆتەوە – ناو لای ئەوان نیشانەیە بۆ شتی راستەقینە وە یا بۆ تەنێکی سروشتی بینراوو هەست پێکراو – لەجیاتی رستەی ئێمە : (دوو رۆژ تێپەڕی)

ئەوان دەڵێن : (ئەوە جاری سێیەمە کە خۆر دەرکەوت) وە یا ووشەی (جار) وەلادەنێن کە لە ڕستەکەدا دەرکەوتووە (خۆر دەرکەوت سێ) واتە : (سێ جار خۆر دەرکەوت). وەرگێڕانی ووشە بە ووشەی : (دوو ڕۆژ کە تێپەڕی) بۆ زمانی هوپییەکان شتێکی زۆر سەیر دەردەچێت کە مایەی پێکەنینە چونکە بەپێی زمانەکەیان ڕۆژیش قاچی دەبێت .

لەراستیدا هوپییەکان هەست بە واتا ناکەن چونکە ئەوان لەو بڕوایەدان کە ڕۆژی دووەم شتی دووەم نی یە ، بەڵکو ڕووداوەکە هەمان ڕووداوەو پچڕاوەو وەستاوە دوایی دەست دەکاتەوە بە بەردەوام بوون . ئێمە ناڵێین : (پروفیسۆری چوارەم تۆماس کە هات) لەحیاتی : (پرۆفیسۆر تۆماس ئیمڕۆ وانەی چوارەم دەڵێتەوە) ئەم جۆرە دابەشکردنانە لەجیهاندا کە زۆر جیاوازە لەگەڵ هی ئێمەدا تەنیا لەزمانی هوپی‌یەکان دەرناکەوێت بەڵکو لە زمانەکانی هیندۆ ئەوروپیش‌دا هەستی پێ دەکرێ . ڕووسەکان ماوەی بیست‌و چوار سەعات بەم شێوەیە دابەش دەکەن : ڕۆژ هەڵات ، سبەینە ، ڕۆژ، ئێوارە ، شەو . ئینگلیزەکانیش ئەم ماوەیە بەم جۆرە دابەش دەکەن : سبەینە ، پێش نیوەڕۆ ، پاش‌نیوەڕۆ ، ئێوارە، شەو [٣] .

لەزمانی ئەڵمانی‌و ئینگلیزی جیاوازی هەیە لەنێوان دەست‌و باسك‌دا ، بەڵام لەزمانی ڕووسیدا بۆ هەردووکیان هەر (دەست) دەڵێن [٤] ، هەر وا لەزمانی ڕووسی‌و ئینگلیزی‌و گەلێ زمانی‌تر (دوو چاو)دەووترێ کەچی لای ئێرلەندی‌یەکان هەر بە یەك ئەندامیان دادەنێن‌و چاوێك بەنیوەی ئەندامی بینین دەزانرێت ، ئینگلیزەکان‌و ئەڵمانەکان‌و فەرەنسی‌یەکان جیاوازی لەنێوان پەنجەی دەست‌و پێ دەکەن Fingers) , (Toes)) بەڵام ڕووسەکان بۆ هەردووکیان هەریەك ناوبەکار دێنن [٥] .

گەڕانەوە بۆ بیردۆزی وۆرف :

کەواتە جیهان ڕەنگ‌دانەوەیە بەشێوەی جیاجیا لە زمانە جۆر بەجۆرەکان وەتاهەندێ چەمکی گشتی چەسپاو وەکو : شوێن‌و کات ناونانی جۆر بەجۆری هەیە بەپێی زمانە جیاوازەکان ئەوەی زیاتر ڕوون‌و ئاشکرایە ناونانی فرەچەشنی شت‌و ڕەنگ‌و ڕووداو سیفەتە ئەمانەش تێکڕا ڕاستین‌و لەزانستی زمان هاتۆنەتە دی، بەڵام ئەم ڕاستی‌یانەش بەشێوازی جیاواز شی‌دەکرێنەوە .

ئێمە هەموومان زمانەکەمان لەسەردەمی مناڵی زووەوە فێر دەبین ، مناڵ لە سەرەتای ژیانی‌یەوە هەست بە جیهانی دەوروبەری دەکات، ئەم هەست‌کردنەش لەچوارچێوەی زمانی زگماکی ئەنجام دەدرێت هەرچەندە کەجیهانی دەوروبەرەکەش جیاوازبێت‌و گەلێ شتیشی لێ‌بێت ، لەسەرەتادا ئادەمیزاد ئەوشت‌و ڕووداوانە دەبینێت‌و هەستیان پێ دەکات کەناوی تایبەتی‌یان هەیە . زمانی زگماکی جیهانی دەوروبەر بەشێوازی تایبەتی خۆی شی‌دەکاتەوە ، ئەم شی‌کردنەوەو هەست پێ‌کردنەش دابەش‌کردن بەسەر هەمووماندا دەچەسپێت . ئەڵمانەکان دەڵێن : wording of the world واتە کردنی جیهانی بەتاکەتاکەو دەربڕینی بە تاکەکان ، ئەوەیە بیرو باوەڕی وۆرف . خەڵك تەنیا لەجیهانی شتی دەوروبەر ناژی وەهەروەها تەنیا لە جیهانی ژیانی کۆمەڵایەتیش ناژی ، بەڵکو لەجیهانی زمانی دایکیش دەژین . جیهانی دەورو بەرمان پەنجەی بۆ درێژ دەکرێت بەپێی جیهانی زمان .

وۆرف ئەمە بەم شێوەیە دەردەبڕێت :

هەر زمانێك جگە لە زاراوەکانی کۆمەڵێ بیروباوەڕو ئەحکامی تیایە کە دژ بەبیرو باوەڕو ئەحکامی ترن ، جگە لەمەش زمان پابەندی گۆڕانە ، ئەمەش ئەو گۆڕانانە دەگرێتەوە کە لەجیهانی دەوروبەری ئەوکەسانەی کە بەم زمانە گفتوگۆ دەکەن ، بەشێوەیێکی ڕوونتر جیهان لەبواری فیزیکی‌یەوە هەروەکو خۆی دەمینێتەوە بەڵام لەبارەی بیرو هەستی ئادەمیزاد وەك خۆی نامینێتەوە ، هەموو زمانێك جیهان بەشێوەی جیا جیاشی دەکاتەوە لەماوەی پێشکەوتنی جیا جیای‌دا . بۆ وێنە : ناو نانی ئاژەڵ لەزمانی ئەڵمانی کۆن‌و نوێ‌دا ، ووشەی (Tier)ئێستا لەئەڵمانی‌دا بۆ هەموو ئاژەڵێك بەکاردێ، کەچی لەکۆن‌دا ئەم ووشەیە تەنیا بۆ ئاژەڵە درندەکان بەکارهاتووە بۆ جیاکردنەوەیان لە ئاژەڵە ماڵی‌یەکان . ووشەی (wurm)دیسان لەزمانی ئەڵمانی کۆن‌دا بۆ هەموو جۆرە کرم‌و مارو جاڵجاڵۆکە بەکار هاتووە ، بەڵام لەزمانی ئەڵمانی نوێ‌دا هەریەك لەمانە ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە ، هەروا ووشەی (Fogel)لە ئەڵمانی کۆن‌دا ئێستابووە بە (Vogel)کە واتای باڵندە دەبەخشێت . کەچی لەکۆن‌دا بەهەموو باڵندەو هەنگ و پەپوولەو مێش ووتراوە . بەم شێوەیە ئەڵمانەکان لەکۆن‌دا ئاژەڵیان کردبوو بە دوو بەشەوە ئەوانەی درندە بوون‌و ئەوانەی ماڵین بوونە، درندەکانیان دووبارە بەپێی بزووتنەوەیان دابەش کردبوو بۆ (Tier)ئەو ئاژەڵانەی کە توانای ڕاکردنیان هەبووە ، (Fogel)ئەوانەی کەتوانای فڕینیان هەبووە ، (worm)ئەو ئاژەڵانە وەیا زیندەوەرانە کەخشۆك بوونە (Fisch)ئەو ئاژەڵانەی کەتوانای مەلەکردنیان هەبووە .

ئەم پۆل‌کردنە زۆر ئاشکرایە بەڵام لەگەڵ ئەو ووشانەدا نەدەگونجا کە بۆ پۆل‌کردنی ئاژەڵ بەکاردێن لە زمانی ئەڵمانی ئێستادا . زمانی ئەڵمانی کۆن جیهانی بە وێنەیێکی دیاری کراوی تەسك دەخستەڕوو، لەگەڵ ئەوەشا کەجیهانی ڕاستەقینە هەر هەمان جیهانە بەڵام ئەڵمانەکان بە جیهانێکی جیای

دادەنێن کەجیاوازی لەگەڵ رابردوودا هەیە ئەمەش تێکڕا دەکاتە کاریٚ کەزمان دروست بکرێتو پێك بهێرێت .

وۆرف دەڵیٚ : دوو چاری ئەو کێشەیە بووم کە لەراستیدا زۆر دووربوو لەزانستی زمان ، کاتیٚ لە کە لە کۆمپانیای تەئمینی دژبەسووتان کاری دەکرد . بەڵام بیردۆزی (زمانوبیروراستی) کە لەلایەن وۆرفەوە دانرابوو لەراستیدا هیچ پەیوەندی بەئاگر کوژاندنەوە نەبوو بەڵکو بیردۆزەکەی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی وورد لەوبنە بنە مایانەی کەزمانیان لەسەر دارێژراوە هاتەکایەوە بە تایبەتی ئەو بنەمایانەی کەجیان لەگەڵ بنەمای زمانەکانی ئەوروپیدا . ئەو زمانانەش جیهان شی دەکەنەوە بە شێوازێکی زۆر سەیر .

بە کورتی دەڵێین : زمانەکان رێگەی تایبەتی خۆیان هەیە کە بە هۆیانەوە جیهانی دەوروبەر شی دەکەنەوە . ئادەمیزاد هەر لەسەرەتای تەمەنیا زمانی زگماکی خۆی وەردەگرێتو فێری دەبێت لەبەر ئەوەهەست بەجیهان دەکات لەتەمەنی منالّی یەکەمدا لەروانگەی زمانە زگماکی‌یەکەی خۆی . پاشان وۆرف ئاشکرای کردوو دووپاتی کردەوە کە ئێمە دیلین بەدەست ووشەکانەوە ، ئێمە هەر لەسەر دەمی منالی‌یا فێری یاسای زمانی زگماکی دەبین بە شێوەیێکی ئۆتۆماتیکی، لەتەك فێربوونو وەرگرتنی زمانی زگماکی هەروا بەبیٚ ئاگاداری فێری رێگەی بیرکردنەوەی تایبەتی شاراوە (میتافیزیکی)دەبین .

هەر زمانێك پێرەوێکی تایبەتی هەیە لە دابەش‌کردنی جیهاندا بۆ بوارە جیاکان بەهۆی ووشەکانەوە بۆ نموونە :

لە زمانی (ئەزتیك)دا تەنیا ووشەیێك بەکار دێنن بۆ واتای بەفر ، سەرما، سەهۆڵ، واتە بۆ هەر سێکیان یەك ووشە بەکاردێنن کەچی ئەم ووشانە هەریەکەیان ناوێکی تایبەتی‌یان هەیە لە زمانی رووسی‌و ئینگلیزی‌و گەلیٚ زمانی‌تر(٦) ، دانیشتوانی ئەسکیمۆ تەنیا بۆ بەفر دەیان زاراوەیان هەیە وەکو :

بەفری سەر زەوی ، ئەو بەفرەی کە لەکاتی هەڵکردنی با دەبارێت (زریان)، بەفری تواوە ، بەفری بەستوو ... هتد . بۆ هەر بارێکی بەفر ناوێکی تایبەتی هەیە . وۆرف بەشی‌کردنەوەی زمانە هیندی‌یەکانی ئەمریکای باکوور هاوبەشی‌یەکی زۆری زانستی زمانی کردووە ، خزمەتی وۆرف لە بواری لێکۆڵینەوەی زمان راستی‌یەکە وهیچ کێشەو مشتو مڕی لەسەر نی‌یە، بەڵام ئەستێرەی وۆرف بەرەو کزی خۆی نواند ئەمەش بەهۆی ئەوبیردۆزە تایبەتی‌یەی خۆی‌بوو کە دەربارەی پەیوەندی‌یە تێکچڕاوەکان بوو لە نێوان بیرو زمانو رۆشەنبیری‌یەوە .

زمانو رۆشەنبیری :

ئایا بیردۆزی وۆرف راستە ؟ ئایا هەر زمانێك میتافیزیکیی تایبەت بەخۆیەوە هەیە ؟ گریمان (نیوتن) بەزمانی هوپی گفتوگۆی کردووەو بیری کردۆتەوە لە جیاتی زمانی ئینگلیزی ، ئایا ئەمە دەبووە هۆی جیاوازی شێوەی جیهان لەرووی فیزیکی‌یەوە ؟ (وۆرف خۆی ئەم لایەنەی لەیەکیٚ لە لێکۆڵینەوەکانی خستۆتە روو) رۆڵی زمان لە تێگەیشتنو وەرگرتنی جیهانی دەوروبەر چی‌یە ؟ گرنگی ئەم گیروگرفتە زۆر ئاشکرایە ، هەروا ئەم هەڵوێستە فەلسەفی‌یەش روون دەبێتەوەو ئاشکرا دەبێت کە پێویستە مرۆف وەری بگرێت بۆ شیتەڵ کردنی . رۆشنبیرە سۆڤیەتی‌یەکان گیروگرفتەکە بەپێی مادیەتی دیالەکتیك لێك‌-دەدەنەوە کە دەڵێت : جیهان پێش هەست کردنو تێگەیشتن دێتو شتیش پێش ئەو ناوە تایبەتی‌یەوە دێت کە بۆی دانراوە .

ئایا زمان کار لە بیرکردنەوە دەکات ؟ بەڵیٚ زمان کار لە بیرکردنەوە دەکات بەڵام نەك لە ناوەڕۆکی بەڵکو لە شێوازی بیرکردنەوە ، ناوەڕۆکی بیر رەنگدانەوەی راستی‌یەو مەبەستو ئامانجی زمانیش گواستنەوەی زانستو زانیاری‌یە لە راستی‌یەوە واتە هەڵێنجانی زانستو زانیاری لە راستی‌یەوە . کابرای رووسی دەڵێت : ماوە لەنێوان مۆسکوۆ لینیگراد (٦٤٠)کم)ە بەڵام کابرای ئینگلیزیش دەڵێت هەمان ماوە (٤٠٠)میلە شێوازەکە هەندێك دەگۆڕێتو چەمکەکە ناچەسپێت (میل جیاوازەلەگەڵ‌کم) بەڵام هەر هەمان رەنگدانەوەی راستی‌یەو رەنگدانەوەکەش راستە .

جگە لە ئاسانکاری هونەری (ئەمەشیان دەبێتە هۆی گۆڕینی شێوازی بیرکردنەوە) هەموو زمانێك توانای ئەوەی هەیە کەوێنەی راستەقینەی جیهانی دەرەوە بخاتەروو . زۆربەی هەرەزۆری زانایانی جیهان دان بەم راستی‌یە دەنێن با هەر یەکەیان هەڵوێستی فەلسەفی جیا جیاشیان هەبێتو ناچار دەبن لەسەر ئەوە بەپیٚ ی ئەو راستی یانەی کە تێکەڵ یەکتر ـ بوونە .

چەند ساڵ لەمەوپێش کۆڕێك لە شیکاغۆ بەسترا بۆ لێکۆڵینەوەی ئەگیروگرفتانەی کە بەستراونەتەوە بە بیردۆزی وۆرفەوە . لەم کۆڕەدا زانایانی بوارە جیاوازەکان هاوبەشیان تیاکرد – زمان، لۆجیك، سایکۆلۆجی ، ئەنترۆپۆلۆجی، فەلسەفە ، ئەتنۆگرافی . ئەم گیروگرفتە سەرەکی‌یەی کە لەم کۆڕەدا باس‌کرا بەناوو نیشانی (زمانورۆشەنبیری)بوو . ئایا زمان بڕیاری تیٚ‌روانینی ئادەمیزاد بۆ جیهان دەدات؟ وۆرف لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا

ووتی : بەلێ . بەلام زۆربەی زاناکان ئەم وەلامەیان لاراست نەبوو . ر . ..ی سایکۆلۆجی پەنجە بۆ ئەم خالانە درێژدەکەن :
..ت پێش ئەوەی زمان فێربێت جیهانی دەرەوە وەردەگرێت ئادەمیزاد جیهانی دەرەوە شیدەکاتەوە پێش ئەوەی بیرکردنەوەی زمانی لادروست بێت . کاتیٚ کە منالٚ فێرە قسە دەبێت دەست دەکات بە یەکەوە نووسانی ..و ..و شارەزایی وەرگیراو ئەمەش بە بەکار هێنانی زمانەکەی ئەنجام دەرێت . شت پێش تاکەکانی زمان دەکەوێت‌و پێچەوانەش راستی‌یە ئەمەش هەندیٚ لەو قسانەی زمانەوانی ئەمریکی بە ناوبانگ (جۆزێف‌گرینبەرج)کە لە کۆری شیکاغۆدا ووتویەتی : (گریمان دوو پیاو بە دوو زمانی جیاواز قسە دەکەن . واتە هەر یەك زمانێکی تایبەت بەخۆیەوەی هەیە . هی یەکەم بەزمانی ئینگلیزی‌و دووەم بەزمانی رووسی قسە دەکات . ئەم دوو پیاوە لەسەر رووی مانگ نیشتنەوەو هەردووکیان لە سروشتێکی جیاوازن کە جیایە لەگەلٚ سروشتی پێشتریان چونکە هەمیشە رووی مانگ وەکو رووی زەوی نی‌یە . پاشان لەسەر رووی مانگ دابەزین‌و لەسەر زەوی نیشتنەوە ئەگەر هەر یەکەیان باسی هەستی خۆیان بۆ ئێمە بکەن بەپێ‌ی بیروباوەری ووٚرف دوو وێنەی زۆر جیاوازمان دەست دەکەوێت واتە دوو مانگی جیاواز لەیەکتر (مانگی ئینگلیزی‌و مانگی رووسی). ێرەدا دەلێین : پشتگری‌کردنی بیردۆزی ووٚرف پێویستی بە نموونەی چوونە ئاوسمان نی‌یە چونکە لە مێژووی مرۆڤایەتی‌دا گەلیٚ رووداو هەیە وەکو چوونە ناو مانگە . پێش هەزار سالٚ عەرەبەکان گەیشتنە زەوی باکوور . خوورەوشت‌و نەریتی نۆرمەندی‌یەکان زۆر سەیربوو لای عەرەبەکان . سەیربوونەکەش لە راستی‌دا هەروەکو سەرسام بوونی مرۆڤە بەرامبەر بە مانگەوە . جگە لەمەش زمانی عەرەبی هەرچەندە زۆر جیاوازی هەیە لەگەلٚ زمانی نۆرمەندی‌یەکان . لەگەلٚ ئەم هەموو جیاوازی‌یەش‌دا دەبینین ئەو وەسفەی کە عەرەبەکان لەگەلٚ خۆیان‌دا هێنابوویانەوە بە تەواوەتی لەگەلٚ زمانی کۆنی نۆرمەندی‌یەکان دەگونجێن دەتوانین هەمان دیارەو رووداوو شارو چیا ببینین .

هەر زمانێك وێنەی جیهانی بەرێگەی تایبەتی خۆی کێشاوە بەلام گواستنەوەی پەیام لە راستی‌یەوە بە ووردی‌وبە راستی دەبێت .

زمانەوانە هاوچەرخەکان بەراووردی زمان لەگەلٚ سیستەمی ئەندازەیی دەکەن (Geometrical Co-ordinates)گواستنەوە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی‌تر وەکو گواستنەوەی سیستەمی ئەندازەیی‌یە بۆ سیستەمێکی تر جیهانی دەرەوە هەمان جیهانـەلام شێوەکەی لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی‌تر دەگۆرێت . ووٚرف باش بۆ ئەمە چووە کە زمان کار لە بیرکردنەوەمان دەکات لەژێر بارو دۆخێکی دیاری‌کراودا (لە رێگەی بیرکردنەوە نەك لە ناوەرۆکی) ئەم کارکردنەش جاری واهەیە لەرەوشتی خەلکیش‌دا رەنگ دەداتەوە . (ئەمارە بەتالەکانی نەوت کە گریان سەند بهێنەرەوە یاد) بەلام ووٚرف راستی‌یەکی گرنگتری لەیادکردووە ئەویش ئەوەیە کەراستی‌و تاقی‌کردنەوەی کرداری ئادەمیزادو ژیان کارێکی زۆر لە بیرکردنەوە دەکەن . لە دوا شی‌کردنەوەدا دەردەکەوێت کە ژیان‌و راستی رۆلی سەرەکی‌یان هەیە نەك زمان . جارێکیتر دەگەرێینەوە بۆ ئەمارە بەتالەکانی نەوت . ئەم رووداوەش لەوانەیە لەهەموو وولاتێك‌دا رووبدات چونکە ووشەی (بەتالٚ)هەر واتای بەتالٚ دەگەیێنێت جا بەهەر زمانێك بنووسرێت : ئینگلیزی . یابانی . کوردی[٧] . رووسی . ئەم جۆرە رووداوانە کەم رێك دەکەوێت رووبدات لە وولاتێك کە نەوتی هەبێت چونکە دانیشتوانی هەر زوو هەست بە مەترسی نەوت دەکەن .

جیاوازی لە نێوان ئینگلیزی‌و رووسی‌و ئەلمانیو کوردی[٨] گرنگ نی‌یە بەلکو گرنگی‌یەکە لەوەدایە کە جیاوازی لە نێوان ئەو خەلکەدا هەیە کە لە بوارێکی تایبەتی کار دەکەن‌و لەگەلٚ ئەو خەلکەی کە راستی نازانن‌و هەستی پی‌ناکەن . شارەزایی نوی ئاسۆی زانیاری خەلکی فراوان کردۆتەوە بەرامبەر بەجیهان‌و دەولەمەند کردنی بیرکردنەوەو دروست کردنی چەمك‌و تاکەتاکەی زمانی‌ی نویٚ بۆ دەربرینی جیهان بە گەرانەوەمان بۆ ئەو شەبەنگەی کە لەمەوبەر باسمان‌کرد دەبینین کە زمانی رووسی جیاوازی دەکات لەنێوان دوو رەنگی شین‌دا وە بۆ هەریەکەیان ووشەیێکی جیاواز بەکاردێنن . بەلام لەزمانی ئەلمانی‌و ئینگلیزی‌دا ووشەی لێکدراو بەکاردێنن بۆ رەنگی شینی تێرو شینی‌ئاسمانی[٩] لەئینگلیزی‌دا :
(Light Blue) . (Dark Blue)لەئەلمانی‌دا (Dunkelblau) . (Hellbla)
بەکاردێنن . جیهان بەرەو هێنانەدی جۆربەجۆرەکان دەروات‌و ژمارەی ووشەش لەهەر زمانێك‌دا دیاری کراوە بێگومان ئێمە ئەگەر ژمارەی ئەو شتە جۆربەجورانەی بی‌کۆتایی کەم-بکەینەوە (جۆربەجۆرەکانی رەنگە زۆرەکان)بۆ ژمارەیێکی کەمی چەمك بۆ نموونە (ژمارەیێکی کەمی ئاوەلناو کە وەسفی رەنگەکان دەکات) دەتوانین ژمارەیێکی زۆری ئاوەلناو لابنێین کە بنچی‌نین‌و لەجیاتیان گرنگی بە هەندیٚ سیفاتی دیارو سەرەکی بدەین . ئەو هونەرمەندەی کە مامەلە لەگەلٚ رەنگەکان دەکات زۆر پێویستە جیاوازیەکی وورد بکات لەنێوان پلەکانی رەنگ وە بۆ هەر یەکیان ناوێکی تایبەتی دابنێت . بەلام لەژیانی ئاسایی‌ماندا تەنیا پێویستمان بە چەند سیفاتێك دەبێت بۆ جی‌بەجی‌کردنی پێویستی رۆژانەمان . لێرەدا دەتوانین ووشەی (سەگ) بکەین بە نموونەو بەبیٚ ئەوە بچینە ناو دوورو درێژی

لایەنەکە . ئەوانەی کە ئارەزوویان لەپەروەردەکردنو ڕاگرتنی (سەگ) هەیە تەنیا بەوەندە ناوەستن کەناوی (سەگ) بێنن بەڵکو ناوەکە بە پێی ناونانەکە دەڵێن . ئێمە زۆر جار بەرەو وەلانانی هەندێ لایەنی ووردی شت دەڕۆین بەتایبەتی لەو کاتەی کە زۆر پێویستمان بە شتەکە نەبێت . بەڵام کاتێ پێویستی‌یەکی زۆرمان بەو شتەوە هەبێت لە توانای زماندا هەیە کە چەند ووشەیێکی تری بخاتە پاڵو بۆی بەکاربێنێت . تاقی کردنەوەکانی ژیان هەر چۆنێك بێت هەندێ جار پێویستی دێتە پێشەوە پێش ئەوەی کە شارەزاییمان پەیدا کردبێت . وە پێش ئەوەی کە کاتێکی تەواومان هەبێت بۆ پۆلێن‌کردنی کۆمەڵەیەکی دیاری‌کراوی شتو مەك . لەبەر ئەوە ماوەیێك بە نەشارەزایی دەمێنینەوە بەرامبەر بە بابەتەکە . ئەمەش ئەوکاتەدا ڕوودەدات کە هەڵەدەکەین بیرکردنەوەی چەوتیش هەر لەبەر نەشارەزاییمانەوە دەبێت بۆ ئەو ماددەیەی کە دەمانەوێ چارەسەری بکەین دەبێتە هۆی ڕوودانی کارەسات (ڕووداوی ئەمارە بەتاڵەکان) .

ئەگەر بیرکردنەوەمان بەهۆی شێوازی بیرکردنەوەی چەوت وە یا لەبەر هەر هۆیەکی تر بێت وێنەیێکی چەوتی جیهانمان پێ ببەخشێ کاروباری کرداری جیهانو وێنەکە دەخاتەوە بارێکی ڕاست جا ئیستا بێت وە یا لە دواڕۆژا بێت .

بێگومان ڕاستی چەند بوارێکی هەیە. بەڵام ناتوانین ئەموەیێکی کورت هەست بەم هەموو بوارەبکەین‌و بە تاقی‌کردنەوەبگەینە هەموو بوارەکانی ڕاستی. بۆ نموونە: ئادەمیزاد بە درێژایی هەزاران ساڵ هەوڵی داوە وێنەیێکی ڕاستی جیهان وەدەست بێنێت. وە یا نهێنی بۆ ماوە چی‌یە ؟ بۆچ منداڵ شێوەی لەباوکی دەکات ؟ بنچینەی کردارەکانی دەروونی مێشکی ئادەمیزاد چی‌یە ؟

زانستی نەگەیشتە شی‌کردنەوەو ئەنجامی ئەو گیروگرفتانە تەنیا ئەم دوایی‌یەدا نەبێت . ئەم بوارانەش وەکو زەوی یەکی بە پیت بوو بۆ خەیاڵی ئادەمیزاد . وە هەر ئەمەش بووە هۆی مانەوەی ڕەگو ڕیشەی داستانو ئەفسانە لەبیری خەڵك لێرەدا هەست بە کاریگەری زمان دەکەین لەبیرکردنەوە . هێشتا زمان پڕە لە دەربڕینی وەکو (ڕۆژ هەڵات)و (قسە لەگەڵ خۆم ئەکەم) کەچی ڕۆژ توانای جووڵەی نی‌یەو لەشیش خودی نی‌یە .

کاریگەری زمان لەبیرکردنەوە بە شێوەیێکی ئاشکرو دیار لە ئەدەب فۆلکلۆر دەردەکەوێت چونکە وێنەکان لە ووشە دەکێشرێن‌و دەخرێتە ڕوو . ووشەکانیش ڕەگەزی تایبەتی‌یان هەیە . ئەو وێنە نووسەرەوەی لە زمانێکدا پیشاندەدرێت کە ووشەکانی لە ئیرو مێ دەردەبڕێن لەوەی زمانێکی تر

ئرخێکی ئەوتۆی نی‌یە (وەکو زمانی کوردی‌و عەرەبی)[11] ئەمەش بوارێکی زۆر خۆشە کە لێکۆڵەرەوەکان بۆی دەڕوانن . ووڕف لە بۆچوونەکەی ڕاستی‌کردووە کە زمان کار لەبیرکردنەوە دەکات بەڵام ئارادەیێك هەڵەشی‌کردووە کە ووتویەتی : ئەم کارکردنەی زمان بۆ سەر بیرکردنەوە لە هەموو کاتێك‌دا دەبێت . لەڕاستی‌دا ئەمەش ڕوو دەدات بەڵام تەنیا لەو حاڵەتانەدا کە هێشتا کاروباری کرداری دەسەڵاتی بەسەرا نەچەسپاوە . کاریگەری زمانی‌ی دیاریکراوە وە بەشارەزایی لەژیاندا ڕاست دەکرێتەوە . ئەمەیان دیسان هۆیەکە کە ئرخێکی زۆر بە لێکۆڵینەوەکانی ووڕف دەدات هەر چەندە کە بیردۆزەکەی وەکوئەوانی تر ڕەتکراوەتەوە .

جیهانێکی نموونەیی :

لە ڕێگەی زانستو هونەرو فەلسەفەوە ئێمە دەتوانین جیهانێکی نموونەیی دروست بکەین . بەڵام گرنگترین هۆ بۆ ئەم کارە زمانی ئاسایی ڕۆژانەیە . زمان ڕێگەیێکی سەرەکی‌یە بۆ ئاڵو گۆڕ کردنی زانیاری لەناو ڕۆڵەکانی کۆمەڵی ئادەمیزادا . پشان زمان توانای ئەمەش زیاترە . توانای دروستکردنی جیهانێکی نموونەیی هەیەو وا لە جیهانەکە دەکات کە بەگۆشەیێکی دیاری‌کراو تێپەڕ بێت لێرەدا جیاوازی‌یە بنچینەیی‌یەکە خۆی دەشارێتەوە لەنێوان زمانو هێڵکاری هونەری کەو زانیاری دەگوازێتەوە بەبێ ئەوەی لەگەڵ تەبایی‌و بەبێ هەوڵ دان بۆ کردنی بە نموونەیی وە یا برخاندنی بە هەر ڕێگەیێك بێت .

لەڕاستی‌دا خزمەتی ووڕف ئەوەوە دەردەکەوێت کە سەرنجی مەردمی ڕاکێشا بەرەو ڕاستی هەستپێکراو هەروا پەنجەی بۆ ڕۆڵی کرداری لەپێناو دەربڕینی کرۆکی نموونەیی ڕاکێشا لەگەڵ لە زمانەکاندا ڕاستە ووڕف تا ڕادەیێك موبالەغەی کردووە دەربارەی ڕۆڵی زمان لەبەرامبەر هۆیەکانی تری بەدواچوون . زمانی بەهۆی بنچینەیی داوە هەروەکو ئەوە لە مێژووی بیر ئەو بیرو بۆچوونانەی کە زیاتر دەمەتەقێیان لەسەر دەکرێت ئەو ئەوانەش ئەو بیرو بۆچوونانەن کە زۆر سوودبەخشن بەکێ لە ڕەخنەگرەکانی بیردۆزی ووڕف ووتویەتی هەڵەکانی ووڕف مەردم بۆ لای خۆی دەکێشێت زیاتر لەو شتە پڕو پووچەی دووبارەکر وەکە لەلایەن زۆربەی ڕەخنەگرەکان لە دوو دڵی‌یەوە وەردەگیرێت لە جیهانی ئیستەمانداین ... هۆ دەبرێت بۆبەدوچوون بەڵام لە هۆیەکانی تر گرنگترە

ئێمە دەسەڵاتمان ... ... هەیە دەبێت کەی کە ئێمە لە ئەمەیێکی هەست بە جیهانی ... دەدەین ئەکەین

مه جیهانەدا هەیە بەلاّم زمان هەر لە سەردەمی منالّی زووەوە وەردەگرین . زمان ناسراوە لای هەمووان هەر بەهۆی ئەوەوە دەتوانین دەمەتەقیّ لەسەر ئەو دیاردانە بکەین کە هێشتا زانست پەردەی لەسەر نهێنیەکانیان لانەداوە . ئێمە دەتوانین قسە لەسەر بارێکی وابکەین کە هەمیشە روونادات . زمان ماوە بە گواستنەوەی زانیاری دەدات ، دەربرین لە هەلّوێستەکانمان بەرامبەر هەر بیرێك . دەگێرنەوە کە ئەنشتاین ووتویەتی : هیچ زانایێك بیرنەکاتەوە بە شێوازی رێژەو یاسا . ئێمە بیردەکەینەوەو بە شێوەیێکی سەرەکی پشت بە زمان دەبەستین . بەلاّم یاسا بزاوتنەکانی تر هۆی یارمەتی دەرن‌و مەبەستەکە بە تەواوەتی ناخەنە روو . جگە لەمەش بزاوتن زۆر ئاشکرایەو لاسایکردنەوەیەو جوولەی لە زمانی ئاسانی ئادەمیزاد کەمترە . زمان سیفەتێکی تری هەیە کەلەیاسا بزاوتنەکانەوە نی‌یە ئەویش ئەوەیە کە هەموو کەسێك دەتوانیّ بەکاری بێنێت واتە گفتوگۆی پیّبکات هەر ئەمەشە کە زمان لە زانست‌و هونەر جیا دەکاتەوەو ئەم دووانە پێویستیان بەراهێنان‌و مەشق‌کردنی تایبەتی هەیە . هونەرمەندی هەلّکەوتوو دەتوانێت شێوازی تایبەتی خۆی دروست بکات ، زاناش دەتوانێت پەرە بە یاسایەکی نوێی هێماو رێژە بدات‌و بەرەو پێشەوەی ببات لە فیزیك‌و کیمیاو بیرکاری‌و لۆجیك . بەلاّم هەریەك لەمانە هەر چەند کە بلیمەت‌و زیرەك بێت ناتوانیّ لە جیاتی زمانی زگماکی خۆی زمانێکی تر بەکار بێنێت‌و زمانە زگماکی‌یەکەی وەلابنێت ، جا زمانەکەی تر هی بێگانە بێت وەیا زمانێکیّ دروست‌کراو بێت .

ئێمە لەسەردەمی منالّییەوە زمان وەردەگرین بیّ ئەوەی ئاگامان لیّبێت ، هەرچەندە ئێمە زمان لەسەردەمی منالّیمانەوە وەردەگرین بەلاّم لەم ماوەیەدا ناگەینە ئەو هەنگاوەی کە هەست بە یاساکانی زمان بکەین ، کاتیّ هەست بەم یاسایانە دەکەین کە فێرە نووسین‌و خوێندن دەبین .

ئەم گشتی‌یەش لەلایەن زاناکانەوە سوودبەخش دەبێت‌و ئەوان ئەم گشتی‌یە بەکاردێنن بو شیکردنەوەی ئەو گیروگرفتانەی کە بۆ یەکەم جار دەردەکەون‌و بە تەواوەتی لە دەرەوەی ئەم جیهانەن . ئێمە دەتوانین بچینە ناخی سەدەکانەوە بۆ ئەوەی بزانین‌و ئاشکرای بکەین کە چۆن باوك‌و باپیرانی ئێمە پێش دەیان سەدە ژیاون ؟ ئەمەش بەهۆی شی‌کردنەوەی هێما نووسراوە مێژوویی‌یەکانەوەو پاشماوە دێرینەکانەوە ئەنجام دەدرێت .

بەلاّم هەندیّ ماوەی مێژوویی واهەیە کە هیچ جۆرە نووسینێکی لە دوا بەجیّ نەماوە ، هەروا (هیرۆ دۆتس)و (تاستیس) یش باسیان نەکردووە لەگەلّ ئەوەشا هۆیەکی گرنگ هەیە یارمەتیمان دەدات نەك بۆ زانینی بەرهەم‌و رۆشەنبیری‌یەکان بەلّکو بۆ وەدەست‌هێنانی وێنەیێکی ئاشکرای ژیانی تایبەتی‌یان . ئەم هۆیەش زۆر بەهێزو کاریگەرە چونکە یارمەتیمان دەدات بچینە ناخی مێژووەوەو شارەزایی لە ژیانی ئایینی باوك‌و باپیرانمان پەیدا بکەین‌و ئاگامان لە نهێنی‌یەکانی بوونیان هەبێت ، ئەو شتەی گەرانەوەی کە هەمیشە نی‌یە . ئەم هۆیە گرنگەش بۆ گێرانەوەی مێژوو تەنیا زمانە .

گێرانەوەی دروست‌کردنی جیهانێکی نموونەیی :

زمان هۆیەکە بۆ دروست‌کردنی جیهانێکی نموونەیی . زمان سامانی هەموو رۆلّەکانی کۆمەلّە . زمانی جوتیارو میرە هی هەژارو دەولّەمەندە هەموویان هەر هەمان زمان بەکار دێنن‌و گفتوگۆی پیّدەکەن ، ئەوەش دەبێت چونکە یەکیّ لە سیفەتەکانی زمان گشتی‌یە ناتوانین بیگۆرین ئەگەر هۆیەك لەئارادا نەبێت . تاکەکان‌و دانە سیمانتیکی‌یەکان دیسان دووچاری هەمان گۆرین دەبن بەلاّم بەشێوەیێکی زۆر لەسەر خۆ . گۆڤارە میللی‌یەکان زۆر جار ووتاری تایبەتی‌یان تیایە دەربارەی رەگەزی ووشە . ئەو زانستەی کە لە رەگەزی ووشە دەکۆلّێتەوە پێی دەووتریّ ئەتیمۆلّۆجی (Etymology) ئەو زانستەش هەر ماوەی پەیدابوونی ووشەیێکمان بۆ دەرناخات لە زمانێکاو هۆیەکەی بخاتە روو بەلّکو زانستی ئەتیمۆلّۆجی واتا سەرەتایی‌یەکانی ووشەش دیسان هەر پیشان دەدات .

بەلاّم ئەتیمۆلّۆجی لە راستی‌دا پرە لە هەندیّ بابەتی گرنگترو سەرنج راکێشتر . رەگەزی ووشە وێنەی تایبەتی شتە وەسف‌کراوەکە دەست‌نیشان دەکات وەکو چۆن مێژووی ناوو وێنەی تایبەتی کەسێکمان پیّ دەبەخشێت . لە توانای زانستی ئەتیمۆلّۆجی هەیە کە پەردە لەسەر جیهانی شاراوەی کەسێك هەلّمالّی کە پێش هەزاران سالّ کۆچی دوایی کردووە وەیا پێش ماوەیەکی زۆر دوور مالّئاوایی لەم جیهانە کردووە .

ئێستا باسی ووشەی (وورچ) دەکەین ، لە زمانی گریکەکانەوە (ئەرکتۆس)ی (Arctos) پێدەلّێن لە زمانی لاتینی دەبێنە (ئورسوس)[١٢] (Ursus) لەزمانی هیندی‌کۆن دەبێنە (رکشاش) (Rkshas)، هەموو ئەم ووشانە لە ناوێکی هیندو ئەوروپی‌یەوە دارێژراون کە کرۆکەکەی وەکو (رکتۆس)ە (Rktos) ئەم ناوەهیندۆ- ئەوروپییەش لە زمانی رووسی‌و زمانە سلاڤی‌یەکان ناوی نەهاتووە .

لەبەرچی ووشەکانی وەکو : ئاو ، لووت ، دوو ، سیّ ، من ، دایك پارێزگاری شێوە کۆنەکانی هیندۆ ئەوروپی‌یان کردووە ؟ لە بەرچی ووشەی ناوی هەرە کۆنی (وورچ) وون بووەو لەناوچووە ؟ بۆ وەلاّمی ئەم پرسیارە

زمانەوانەکان ئەم شیکردنەوانە دەخەنە روو: نەرەی رابردووی کۆنی سلاڤی یەکان کە بڕوایان بە ئەفسانەوە بەهێزبوو دەترسان لەوەی کەناوی (وورچ) دەرببڕن جا لەبەر ئەوە ناوی خوازەیی شوێنی ناوە راستەقینەکەی گرتەوە کەلای ئەوان ترسناك بوو ، سلاڤی یە کۆنەکان کە باسی وورچیان بکردایە لەترسان نەیاندەووت وورچ بەڵکو دەیانگوت : (هەنگوین خۆر)[۱۳] ، ئەڵمانەکانیش بەناوی (قاوەیی) (Brown) ناویان دەبرد ، دەبرد ، ووشەی (Bar)ی ئەڵمانیو (Bear)ی ئینگلیزی هەر لە (Brown)ە وەکەوتوونەتەوە ، بەم ڕێگایە زمان یارمەتیمان دەدات بۆ ئەوەی شارەزایی لە جیهانی داپۆشراوی نەوەی رابردوو پەیدا بکەین نەك هەر ئەمە بەڵکو شارەزایی لە ئەفسانەو ترسیان پەیدا بکەین .

ووشەو ژمارە :

سەیرترین شێوەی بیرکردنەوەی سەرەتایی ئادەمیزاد بەروونترو ئاشکراتر لەناوی ژمارەوە خۆی دەنوێنێت ، نەك هەر لە ناوەکانی ژمارە بەڵکو لەرێگەی ژماردنو دارشتنی ژمارەو بەکارهێنانیشیاندا .

بیرکاری بە کۆنترین زانست دادەنرێت ، بەڵام ئەم سیستەمە بزاوتنی‌یە زۆر نوێیە ئەگەر بەراووردی بکەین لەگەڵ زمانی ئاسایی . هەندێ لە زاناکان دەڵێن بەشێ لە نەتەوەکان توانای ژماردنیان لە سێ ژمارە زیاتر نی‌یە ، واتە هەر هەتا سێ دەژمێرن (یەك، دوو، سێ) ئەمەراستە بەڵام بە تەواوەتیش ڕاست نی‌یە ، بەشێك لە نەتەوەکانی ئوستراليا تەنیا سێ ژمارەیان هەیە (یەك ، دوو، سێ) بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کابرایەکی ئوسترالی ناتوانێ جیاوازی لە نێوان سێ کەنغەرو مێگەلێك کەنغەر بکات . شتەکەش ئاسانە ، لەزمانەکەیاندا ناونانی پێویست بۆ ژمارەی لەسێ زیاتر نییە . ئەمەش بەستراوەتەوە بە ڕێگەی (اقتصاد)ی لەژیان لای ئوسترالی‌یەکان .

بەم بۆنەیەوە دەڵێین ژمارەی ئەم جۆرە زمانانە زۆر نی‌یە . زۆرترین زمانەکان وەتا زمانە زۆر سەرەتایی‌یەکانیش ناونانی زیاتریان هەیە ، لە جیاتی ژمارەی چوار دەڵێن دوو دوو وەبۆ ژمارەی پێنجیش دەڵێن : دوو دوو ویەك[۱٤] بەڵام دانیشتوانی دوورگەی (ئەنداماں) بەم شێوەیە دەژمێرن لەژماردندا تا ژمارە چوار دەژمێرن پاشان پەنجەی دەستیان بەکار دێنو دەڵێن (هەروا) وەبەکۆتایی هاتنی ژمارەی پەنجەی دەست کابرای ئەندامانی دەست لە لووتی دەدات .

هەر لەسەرەتاوە ئادەمیزاد پەنجەکانی بۆ ژماردن بەکارهێناوە هەروا دارو ڕنیبی قەدی ڕووەکیشیان دیسان بۆ ژماردن بەکارهێناوە بەم شێوەیە پاش تێپەڕبوونی هەزاران ساڵ ئینجا ئادەمیزاد هەستی بەوەکردووە کە ژمارە بە تەواوەتی سەربەخۆیە لە تایبەتی‌یەکانی شت . هەروا چەند سەدەیێك بەسەر چوو پێش ئەوەی ژمارە جیا ببێتەوەو تایبەتی‌کانو ئەرکەکانی لەسیستەمێکی ئیشاری ڕێك‌کەوێت (sign system) .

زۆر زەحمەتو قورسە بگەینە جیهانی داپۆشراوی ئەو نەتەوانەی کە پێش هەزاران ساڵ ژیاون . بەڵام شێوەکەی وورده وورده بەرەو تەواوبوون ڕۆیشت . زاناکان توانیان لە ڕێگەی بەکارهێنانی هەندێ پاشماوەی ئێسكو پروسك بە تەواوەتی شێوەی هەندێ لە ئاژەڵە کۆنەکان بخەنەوە پێش‌چاوو سەر لەنوێ شێوەی ئەم ئاژەڵە هەرە کۆنانەمان نیشان بدەنەوە . وەلێکۆڵینەوە زانستی‌یەکانی زمانیش توانامان پێ دەبەخشێت بۆ گێڕانەوەی بنیات‌نانی جیهانی باپیرانمان ، جیهانی پێش مێژوو .

زمانەوانی ئەتنۆلۆجی :

وورده وورده پەیوەندی زانستی زمان لەگەڵ زانستە کۆمەڵایەتی‌یەکانی تر لە زیادبوون دایە . ئەم زانستانە لەناو کۆمەڵدا سەریان هەڵداوەو پەیدابوونە هەروا زمانیش هەر لەناو هەمان کۆمەڵدا دروست بووەو هاتۆتەکایەوە ، کەواتە زمان پەیدابووەو بەرەو پێشەوە تەکانی‌داوە هەر لەناو کۆمەڵو لە پێناوی کۆمەڵدا .

لەسەر دەمی پەترۆسی گەورە ژمارەیێکی زۆر لە ووشەی هۆڵەندی پەڕیوەتەوە نێو فەرهەنگی دەریایی ڕووسی ، ئەگەر بێتو مرۆڤ مێژووی دۆزینەوەی جوگرافی وەلابنێت ئەوا ناتوانێ هەست بەهۆی بوونی ژمارەیێکی زۆر لە ووشەی عەرەبی‌و فەرەنسی بکات کە لە زمانی دانیشتوانی (مەدغەشقەر)دا هەن . هەروا هەست بە پەیوەندی زمان بە زمانەکانی (ئەندەنۆسی)و (بۆلیتزی) ناکات .

بە بێ گەڕانەوەمان بۆ ئەتنۆگرافی‌و زانستی زیندەوەرزانی ناتوانین لە هەندێ ڕاستی زمانەوانی ڕووت بگەین . زمانەکانی هەندێ لەنەتەوە بەرازیلی‌یەکانو زمانی ئەو نەتەوانەی کە لە هێڵی یەکسانەوە نزیکن ، لەو هەموو زمانەدا ووشەیێکی گشتی نی‌یەواتای (تووتی) ببەخشێ بەڵام هەر لەناو ئەم زمانانەدا گەلێ ووشە هەیە بۆ جۆرەکانی (تووتی) . هۆی ئەمە چی‌یە ؟ هۆیەکەش هەر لەبەر ئەوەیە کە جۆرەکانی (تووتی)ی جیاوازی‌یان لەگەڵ یەکتردا هەیە بەڵکو جیاوازییەکی زۆریش ،جا لەبەر ئەمە بۆ هەر جۆرێکیان ناوێکی تایبەتی بەکاردێنن کە جیایە لەگەڵ ووشەی (تووتی) ، ووشەی (تووتی) تەنیا لەناو زمانی ئەو نەتەوانەدا بەکار دێت کە (تووتی) جۆر بە جۆریان نی‌یە . لەمەش گرنگترین دەستکەوتە ئەتنۆگرافی‌یەکانو کۆمەڵاتی‌یەکانە . خاڵێ سەرەکی ئەوەیە کە تاکەکانی

زمانەوانی بە تەواوەتی دەگونجێ لەگەڵ پێویستی‌یەکانی کۆمەلأیەتی ئەو نەتەوەی کە ئەم زمانە بەکار دێنێت . دانیشتوانی دەورو بەری گۆماوەکان ناوچەی بیابانی‌دا (٦٠) شەست ووشەی بەجۆر بەجۆریان هەیە کەواتای دارخورمای هەمەچەشن دەبەخشن ، واتە هەر جۆرە داخورمایەك ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە کە چی تەنیا ووشەیێکیان نی‌یە کەواتای بەفر بگەیێنێت ، ئەمە راستە چونکە ئەوان بەفریان نەدیوەو لە ناوچەی ئەوان بەفر ناباریێت . ئێستا نموونەیەك لە باکوور دێنینەوە : خەڵکی هۆزی (نانتسی) (٤٠) چل ووشەی جیاواز بەکاردێنن بۆ هەموو جۆرەکانی بەفر : (توونڈ ، نەرم ، بنج ، نوێ) ... هتد . بەفر لە ژیانی ئەم خەڵکە زۆر گرنگە چونکە کارێکی زۆر لە پاوەنی ئاسك دەکات‌و پاشان بە ئاسانی راو‌یان دەکەن . چەمکی رووت کەمە لە زمانی ئەو نەتەوانەی کە لە پلەی ژێرەوەی پەیژەی پێشکەوتنی کۆمەلأیەتی دا .

نووسین دەربارەی فیزیك زۆر زەحمەت دەبێت ئەگەر بە زمانی (بۆشمان) وزمانی نەتەوە دێرینەکانی ئوسترالی بنووسرێت . لەتوانادا نی‌یە بەکردار پنچینەی فیزیکی ناوکی وەتابیرکاریش بخرێتە رووبەزمانی رووسی‌و ئینگلیزی ئاسایی‌و گەڵی زمانی‌تر چونکە پێویستە ئێمە کۆمەڵێ چەمك‌و زاراوەی وەکو (چەند) ، (دابەش)، (جاران) – ناوە زانستی‌یەکانیان – بخەینە ناو زمانی ئینگلیزی‌و رووسی‌و زمانی‌تر . هەرهەمان‌شت بەسەر زمانی(بۆشمان)و زمانی نەتەوە رەسەنەکانی ئوستراليا دەچەسپێت ، لەتوانای ئەم زمانانەدا هەیە کەچارەسەری هەموو زانستێك بکەن بەمەرجێ چەمك‌و زاراوە نوێیەکانیان پێ‌بدرێت[١٥] بۆ نموونە رۆڵەکانی (چوکچی) chukchi کەلە قوتابخانەکانی یەکێتی سۆڤیەت دەخوێنن‌و هەموو زانستەکان فێردەبن کەچی لە زمانەکەی خۆیاندا (حەوت ، هەشت ، نۆ) نابینرێت .

ناتوانرێت زمانەکان دابەش بکرێن بۆ زمانی سەرەتاو زمانی پێشکەوتوو . هەرچەند پێویستی هاتە پێشەوە بۆ چەمکی نوێ ، هەر پیویستی‌کە خۆی دەکاتە کارێ کە ووشە دروست بێت‌و سەر هەڵبدا . مەنگۆلیەکان سیستەمێکی زۆر ووردیان هەبوو بۆ رۆنانی ئەو زاراوانەی کە چەمکی زۆر ئالۆز یان دەردەبری لە فەلسەفەو ئایینی بوزی . هیچ لەم زاراوانە پێش‌بوزی نەکەوتووە . لە سەدەی هەژدەم‌دا کاتێ کە پسپۆری (Lomonosov) ئەوەی دۆزی‌یەوە کە زانستی‌ر ووسی هەژارە لە رووی چەند بیرێکی زانستی ، هەر زوو ژمارەیێکی زۆر لە زاراوەی رووتی پێویستی هێنایە ناو زمانی رووسی . زمانی ئەو نەتەوانەی کە ژیانێکی کۆمەلأیەتی سەرەتا بەسەر دەبەن هەمیشە لەزمانەکەیاندا ژمارەیێکی کەمی زاراوەی رۆشنبیری دەبینرێت ، ئەمەش ئەگەر شتێك بگەیەنێ ئەوە دەگەیێنێ کە ئەم رۆشەنبیری‌یە سەرەتایی‌یە هەژارەو هیچی‌تر . چونکە ئێمە لەلایەکی ترەوە دەبینین کە زمان هەموو ئەو زاراوانەی ئامادەکردووە لەهەموو بوارێکی زیندووی گرنگ . ئەمەش پەنجە درێژ ئەکا بە تایبەتی بۆ ئەو زاراوانەی کە زۆر گرنگن لە ژیانی کۆمەلأیەتی هۆزەکانی ئوسترالی .

ژمارەی زاراوەکانی خزمایەتی لە زمانی هۆزی (کوناری) خۆیان لە بیست ئەدەن . لای هۆزی (واتی واتی)ئەم زاراوانەی خزمایەتی خۆیان لە بیست‌و دوو تەدەن ، وتێکرا ژمارەی زاراوەی خزمایەتی لای هۆزی (کولور – کوریدیت) پەنجا زاراوەیە . هەر هەمان شت بەسەر زاراوەکانی تەمەن دەچەسپێت (چونکە ئەم زاراوانەش زۆر گرنگن لای ئوسترالی‌یەکان) ، ژمارەی ئەم زاراوانەی تەمەن لای ئوسترالی‌یەکان لە هەموو ئەو زاراوانەی تەمەن زیاترە کە لە زمانێکی ئەوروپی‌دا بەکاردێن بەراووردی بکە لە نێوان زاراوەکانمان (منالْ ، گەنج ، جوامێر ، پیر) لەگەڵ پازدە (١٥) ووشەی کە لە زمانی (ئەراندا) بەکاردێن بۆ هەموو پلەکانی تەمەنی مێینە .

ئەگەر لەوبارە بکۆڵینەوە کە (بۆشمانەکان)و ئوسترالی‌یەکان تێیدا دەژین دەبنین کە زمانەکانیان کەمتر نی‌یە لەرووی خۆراهێنانیان بە بوارەکانی ژیان لەگەڵ زمانە پێشکەوتووەکانی تر . زمانی (ئەراندی) چەمکی وەکو (چیا ، گرد ، رووبار)ی تیا نی‌یە . لەبەر ئەوە ئەرکی خوێندنی جوگرافیا ئەرکێکی زۆر قورس دەبێت . بەلأم پیویستە لە سەرمان ئەوە لە بیرنەکەین کە لە زمانەکەیاندا بۆ هەر چیایەك‌و بچووکترین گرد ناوێکی تایبەتی هەیە . دەست‌نیشان‌کردنی بزاوتن لەم زمانەدا زۆر ئاسانتر دەبێت لە زمانی ئینگلیزی‌و رووسی .

زمانی (ئەراندی) بیست‌وهەشت‌ناوی تیایە بۆ (مار) هەروا ناوی رەگەزی هەیە بۆ (مار)وەیا بە شێوەیێکی تر بۆ هەموو مارێك (Ampa) دەڵێن بەلأم ئوسترالی‌یەکان بە دەگمەن ئەم ناوە بەکار دێنن چونکە هەمیشە دەیانەوێ جۆری مارەکە بزانن ، ژەهراوی‌یە یا نا ؟ ئایا مارەکە دەخورێت ؟ ....هتد . بارودۆخی کۆمەلأیەتی‌و رێگەی هەمەجۆری پێشکەوتن دەبێتە هۆی دروست‌بوون‌و سەرهەڵدانی تاکە تاکە جۆر بەجورەکان‌و دارشتنە زمانەوانی‌یە فرەچەشنەکان .

بەلأم بەهەڵەدا دەچین ئەگەر قسە لەسەر زمانەکان بکەین‌و هەندێکیان بەباش لەقەڵەم بدەین‌و هەندێکی تریان بە خراپ ، ئەمەش وەکو ئەوەیە کە بلّێین کامیان باشترە ؟ دارخورما یان دارکاژ ، ئەفریقیا یان ئەوروپا .

ژمارەی دانیشتوانی سەر رووی زەوی سیٚ هەزار ملیون کەسەو چەند هەزار زمانیش هەیە (نزیکەی سیٚ هەزار زمان هەیە) ، ئادەمیزاد هەمووی وەکو یەکە با لە رووی رەگەزو رۆشەنبیریو رەسەنایەتی جیاوازبن ، وەبەهەمان ریٚگا هەموو زمانەکانی جیهان لەرووی نرخو مافیانەوە یەکسانو وەك یەکن .

ئەم باسە لە کتیٚبی (اصوات واشارات)وەرگیراوەو کراوە بە کوردی . أکۆندارتۆف دانەری کتیٚبەکەیە بە زمانی ئینگلیزی . لە لایەن ئەدوەر یوحەنا کراوە بە عەرەبی .

پەراویٚزەکان

(١) لەزۆر زمانیتریش رەنگەکان پلەیان بۆ دانراوە ، ئەم پلانەی رەنگ لەزمانی کوردیشدا دەبینریٚن ، بۆرەنگی شین دەلیٚین : شینی ئاسمانی ، شینی تیٚر ، شینی قەزوانی ... هتد . نەك بۆ ئەم رەنگە بەلکو بۆ رەنگەکانی تریش ئەم پلانە دیٚنە ووتن ، بۆ رەنگی سووریش دەلیٚین :

ئالٚ ، سووری تیٚر ، سووری تاریك ، سووری پەمەیی ... هتد بۆ دەرخستنی پلەی رەنگە تیٚرەکان زۆر جار لەجوارچیٚوەی وەك یەكدا دەردەبرینو بەو شتە سروشتییانەیان دەچویٚنین کە رەنگەکانیان زۆر تیٚرن وەکو : سپییە وەك بەفر وە یا شیر ، سوورە وەك خویٚن ، شینە وەك قەزوان چونکە سوورو سپیو شین لەم سیٚ شتەدا بەتیٚری خۆیان دەنویٚنن .

(٢) لەزمانی کوردیش هەر بە هەمان شیٚوەیە .

(٣) لە کوردیشدا ماوەی بیستو چوار سەعات ووردتر دابەش دەکریٚت

بەم شیٚوەیە : بەرەبەیان ، بەیان رۆژ هەلاٚت ، سبەینە ، چەشتەنگاو ، پیٚش نیوەرۆ ، دوای نیوە رۆ ، نیوەرۆ ، پیٚش رۆژئاوا ، رۆژئاوا شیٚوان ، شەو ، مالٚ نووستانان ، نیوە شەو .

(٤) لە زمانی کوردیدا هەردووکیان هەن (دەست)و (باسك) وە هەردووکیان بەکاردیٚن بەپیٚی پیٚویستی قسەکە ، بەلاٚم بەگشتی دەست دەووتریٚتو گشتیترە لەباسك ، چونکە یەکیٚ کە باسکی دەشکیٚ هەر دەلیٚ دەستم شکاوە .

(٥) لە زمانی ئیٚمەدا بە ووشەییٚکی سادە دەرنابریٚن بەلکو بەشیٚوەی لیٚکدراو دەریان دەبرین ، بۆ هەر دووکیان نالیٚین (پەنجە) بەلکو دەلیٚین پەنجەی پیٚ ، پەنجەی دەست .

(٦) لە زمانی کوردیش هەریەك لەم ووشانە ناویٚکی تایبەتی هەیەو تەنیا بۆ بەفریش چەند ناویٚك هەیە .

(٧) لای ئیٚمەوە زیاد کراوە .

(٨) لای ئیٚمەوە زیاد کراوە .

(٩) رەنگەکان لەزمانی کوردیشدا بەشیٚوەی لیٚکدراو دەردەبریٚن وەك لەمەوبەر باسمان لیٚوەکرد .

(١٠) ئیٚمە سووری تاریك دەلیٚین .

(١١)لای منەوە زیادکراوە .

(١٢) لە زمانی کوردیدا ئەوەی من ئاگام لیٚبیٚت ئەم ناوانەی بۆ بەکار دیٚت : وورچ ، هوورچ ، حرچ ، حوورچ ، هرس ، هورس کە ئەمانەش تیٚکرا میٚژووی بەرەو پیٚشچوونی ووشەکە دەردەخەن . لە لاتینییەکەش (ئورسوس)ی پیٚووتراوە ، جا ئەگەر سەیری (ئورسوس)ی لاتینیو (هورس)ی کوردی بکەین یەکسەر هەست بەوە دەکەین کە هەردووکیان هەریەك ووشەن بەتایبەتی ئەگەر ئەم پاشگری (وس)ە لە لاتینییەکە لابدریٚت چونکە بەشیٚکی سەرەکی نییە لە ووشەکە ئەوا دەبیٚتە (ئورس) کە لەگەلٚ (هورس)ی کوردی یەكدەگرنەوەو لەکۆندا هەریەك ووشەبوونە .

(١٣)ئیٚستاش لای ئیٚمە ئەو شتانەی کە مەترسییان لیٚدەکریٚت ناوە راستەقینەکەی ناهیٚنن : بۆ جنۆکە دەلیٚن لەمەچیٚتر ، بۆ مار دەلیٚن گوریس یا پەتك .

(١٤) لە زمانی کوردی ئەم دیاردەیە زۆر باوبووە ، ئیٚستاش هەر ماوە بەلاٚم بەشیٚوەییٚکی کەمتر بە تایبەتی پیرەکان ئیٚستاش لە جیاتی ژمارەی چل دەلیٚن دوورجار بیست ، بۆ ژمارەی پەنجاش دەلیٚن : دوورجار بیستو دە ...بەم جۆرە .

(١٥) دەربارەی ئەم راستییە لەزمانی کوردیدا کە لە حەفتاکانەوە خویٚندنی قوتابخانە ناوەندییەکانو ئامادەییەکان بووبەکوردی ئەم راستییەمان بۆدەردەکەویٚت .

• بۆ ماوە : وراثە